

علل پیدایش و بقای کشور ایران

دکتر محمدرضا حافظ‌نیا
ابوالفضل کاوندی کاتب

تهران

۱۳۹۶

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)
پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
۵	فصل اول: تعریف‌ها و مباحث نظری
۵	مقدمه
۶	مفهوم کشور در منابع کهن زبان فارسی
۱۰	عناصر ساختاری کشور به عنوان موضوع جغرافیای سیاسی
۱۱	سرزمین
۱۳	ملت
۱۹	حکومت
۲۳	تحولات مربوط به پیدایش کشورها
۲۴	حکومت ملت‌پایه
۲۵	دوره‌های مهم تحول در پیدایش کشورهای مدرن
۲۵	پیمان صلح وستفاليا
۲۶	پیمان ۱۸۱۵ کنگره وین
۲۹	تحولات دهه ۱۸۷۰
۲۹	تحولات پس از جنگ جهانی اول
۳۲	تحولات پس از جنگ جهانی دوم
۳۵	تحولات ژئوپلیتیک و پیدایش کشورها در دهه ۹۰
۳۵	سده بیست و یکم و تداوم روند پیدایش کشورها
۳۶	نظریه‌های مربوط به پیدایش و بقای حکومت و کشور
۳۸	نظریه‌های پیدایش و منشأ حکومت
۳۸	نظریه خاستگاه الهی حکومت
۳۸	نظریه زور

صفحه	عنوان
۳۹	نظریه ژنتیک (پدرسالاری)
۳۹	نظریه مونتسکیو
۴۰	نظریه ارسطو
۴۰	نظریه قرارداد اجتماعی
۴۱	نظریه گردهمایی ساختگی مردم
۴۱	نظریه‌های مربوط به پیدایش و منشأ کشور
۴۱	نظریه ارگانیک بودن
۴۲	نظریه کارکرد حکومت
۴۵	الگوی یکپارچه‌سازی و تفکیک
۴۵	نظریه میدان متحد
۴۶	نظریه واکاوی نظام سیاسی
۴۷	الگوی عوامل برون‌زا و درون‌زا و عوامل روبنایی و زیربنایی
۴۸	علت وجودی و مبانی پیدایش کشور
۴۹	تاریخ
۵۰	فرهنگ عمومی
۵۱	نژاد و قومیت
۵۲	دین و مذهب
۵۲	میهن‌گرایی و ملی‌گرایی
۵۴	زبان و ادبیات
۵۵	عوامل برون‌زا
۵۹	علت بقا و پایداری کشور
۶۰	ساختار فضایی کشور
۶۰	ساخت‌های شبکه‌ای
۶۱	ساخت‌های نهادی و کالبدی
۶۱	وحدت ملی و انسجام جمعیت و ملت
۶۲	کنترل مؤثر مرزها
۶۳	انسجام سازماندهی سیاسی فضا
۶۴	انسجام نظام سکونتگاهی
۶۴	پابرجاشدن موقعیت پایتخت ملی

صفحه	عنوان
۶۵	تقویت اقتصاد ملی
۶۶	توسعه و توانمندسازی نمادهای ملی
۶۷	اقتدار حکومت و ایجاد امنیت
۶۸	ایدئولوژی و اندیشه سیاسی فراگیر
۶۸	آرمان سیاسی مشترک
۶۹	تضمین و شکوفایی عدالت جغرافیایی و اجتماعی
۷۰	توسعه تعامل فضایی (ارتباطات اجتماعی، اقتصادی)
۷۱	شبکه ارتباطی منظم
۷۲	آمایش سرزمین
۷۲	توسعه گردشگری ملی
۷۳	رهبری فرهمند (کاریزماتیک)
۷۳	نهادها و ارگان‌های ملی
۷۳	روابط بین‌المللی
۷۴	تهدیدهای فراملی
۷۵	همسایگان
۷۶	تهدیدهای منطقه‌ای
۷۶	تهدیدهای جهانی
۷۷	ارتش
۷۷	رسانه ملی
۷۸	هویت ملی
۸۰	فصل دوم: نیروهای زیربنایی علت وجودی و بقای ایران
۸۰	سرزمین و فضای زیستگاهی ایرانیان
۸۲	ساختار طبیعی فلات ایران
۸۴	بنیان‌های زیستی تضمین‌کننده بقای ملت و کشور
۸۴	کالبد و فضای ایران
۸۷	منابع خاک و کشاورزی ایران
۸۸	شبکه آب‌ها
۸۸	منابع کانی

صفحه	عنوان
۹۲	منابع انرژی ایران
۹۲	منابع حیوانی
۹۳	منابع گیاهی
۹۸	شکل‌گیری سازه انسانی ویژه و ملت مستقل ایرانی در بستر تاریخ
۱۰۱	مکان دوستی، شعور فضایی و تعلق خاطر ایرانیان به سرزمین
۱۰۸	نمادهای سرزمینی و جغرافیایی
۱۱۰	قومیت، نژاد و ملیت ایرانی
۱۱۳	خودپنداری و دگرپنداری (ایران و انیران)
۱۱۵	ساختار فرهنگی و هویتی
۱۱۷	دین و مذهب
۱۱۹	زبان، ادبیات و خط فارسی
۱۲۱	آداب و آیین‌های اجتماعی و فرهنگی
۱۲۲	میراث معنوی و فرهنگی کشور
۱۲۵	مفاخر، اسطوره‌ها و قهرمانان ملی
۱۲۷	هنر ایرانی
۱۲۷	میراث باستانی و طبیعی ایران
۱۲۸	هویت ملی و مای ایرانی (مرزهای اندیشه)
۱۲۹	تاریخ مشترک سیاسی، استمرار تاریخی و حکومت مستقل در ایران
۱۳۱	دوره آثار انسانی و تمدنی در فلات ایران
۱۳۳	خاستگاه حکومت‌ها در ایران
۱۳۴	دوره سازمان‌یابی و شکل‌گیری کشور در ایران باستان
۱۳۸	دوره ورود اسلام به ایران
۱۴۰	دوره ترکان و نهاد حکومت در ایران
۱۴۲	از ظهور صفویان تا انقلاب مشروطیت
۱۴۵	جنبش مشروطیت و آغاز حضور مردم در ساختار سیاسی کشور
۱۵۱	نقش حکومت و استمرار سنت سیاسی آن در ایران
۱۵۳	اندیشه سیاسی حکومت‌های ایران
۱۵۴	اندیشه سیاسی شاهنشاهی
۱۵۷	اندیشه سیاسی خلافت

صفحه	عنوان
۱۵۷	اندیشه سیاسی امامت
۱۵۸	اندیشه سیاسی سلطنت یا نظریه سلطانی
۱۵۹	اندیشه سیاسی صفوی
۱۵۹	اندیشه سیاسی دموکراسی سلطانی
۱۶۰	اندیشه سیاسی دموکراسی ولایت فقیه
۱۶۱	جمعیت و تکائف آن در ایران (انطباق لایه‌های مشترک ملت بر یکدیگر)
۱۶۷	فصل سوم: نیروهای روبنایی علت وجودی و بقای ایران
۱۶۷	نقش مردم و آرمان مشترک سیاسی
۱۷۵	ملی‌گرایی ایرانی
۱۷۷	عدالت جغرافیایی و اجتماعی
۱۸۰	نمادهای ملی
۱۸۱	ساختار فضایی و کالبدی بی‌نظیر ایران در جهان
۱۹۰	شبکه سکونتگاهی
۱۹۴	تقسیمات کشوری ایران
۲۰۱	پایتخت در ایران
۲۰۲	نظام سیاسی و حکومتی
۲۰۵	بنیادهای زیستی و اقتصادی خوداتکا برای حیات مستقل ملی
۲۱۲	نظام دفاعی و بقای ملی
۲۱۴	نظام رسانه ملی
۲۱۶	ساختارهای مدیریتی و فضایی
۲۱۸	اقتدار حکومت مرکزی
۲۱۹	نیروهای واگرا و همگرا
۲۲۱	رهبری فرهمند (کاریماتیک)
۲۲۲	موقعیت ژئوپلیتیکی، رقابت قدرت‌ها و روابط بین‌المللی
۲۲۲	تهدیدهای سرزمینی و انسجام ملی
۲۲۶	رقابت قدرت‌ها و روابط بین‌المللی
۲۲۹	موقعیت حایل و برون‌رفت ایران از آن
۲۳۹	نتیجه‌گیری
۲۴۳	منابع و مأخذ

جهان ایرانی دربرگیرنده ملت‌ها، تیره‌ها، گروه‌ها، دین‌ها، مذہب‌ها، زبان‌ها، عقیده‌ها، فرهنگ‌ها و خرده‌فرهنگ‌ها است. با علم به این مهم و پاسداشت این گوناگونی اثر خود را تقدیم می‌کنیم به:

صلح

صلحی که برآمده از:

- اندیشه نیک؛

- احترام به انسانیت و تلاش برای بقای یکدیگر؛

- نظم جمعی و قانون‌پذیری؛

- برتابیدن آراء و صداهای مخالف؛

- پذیرش و نکوداشت تکثر، و وحدت برآمده از آن باشد؛

و در پایان صلحی که رهاورد همزیستی، دموکراسی و ارج نهادن به حقوق و کرامت انسان‌ها باشد.

مقدمه

کشور یکی از مفاهیم کانونی جغرافیای سیاسی است که پدیده‌ای جغرافیایی - فضایی و حاصل بینش و آرمان سیاسی شهروندان آن است. این مفهوم دربرگیرنده واحدهای سیاسی - جغرافیایی مستقل و برجسته‌ترین تقسیم‌بندی جهان کنونی است که هم‌زمان با شکل‌گیری سیاسی ایران در دوره مادها و هخامنشیان تحقق یافت. کشور محور و هسته مرکزی پژوهش‌های جغرافیای سیاسی است. از دید ساختاری کشور واقعیتی آمیخته از سرزمین، ملت و حکومت است. آنچه در ذیل این مفهوم جای می‌گیرد و یا مفاهیم ساختاری، بنیادی و جغرافیایی خویشاوند با مفهوم کشور موضوع پژوهش جغرافیای سیاسی است. دیگر مفاهیم موجود در این شاخه از دانش نیز به گونه‌ای مستقیم و اثرگذار با مفهوم کشور پیوند دارند. کشورها به دلیل استقلال، حاکمیت، اصالت، شکل‌دهی، تنظیم روابط با سطوح محلی، منطقه‌ای و جهانی، افزون بر قدرتمند بودن در نظام بین‌المللی نیز بازیگری مهم به شمار می‌روند. از همین رو مطالعه علت وجودی، علت بقا، ساختار و قدرت کشور برای یکپارچگی، امنیت، آرامش، رفاه و تداوم تاریخی آن، از محورهای اصلی پژوهش در جغرافیای سیاسی است.

از دید تاریخی، «کشور» به مفهوم امروزی از معاهده وستفاليا در سال ۱۶۴۸ میلادی در ادبیات سیاسی رواج یافته است. تا پیش از این تاریخ حکومت‌های باستانی ایران، مصر، چین و جز آن‌ها بر برخی نواحی جهان حکمرانی داشتند. بررسی علل و عوامل مؤثر در پیدایش و استمرار تاریخی آن‌ها، موضوعی مستقل و از دغدغه‌های پژوهشی صاحب‌نظران جغرافیای سیاسی است که از آن به علت وجودی (raison d'être) و بقا (survival) تعبیر می‌شود. این عوامل با تأثیرگذاری بر

یکپارچگی ملی و برساختن هویتی مستقل، به شالوده‌های هویت ملی کشورها تبدیل می‌شوند. حکومت‌ها همچنین با شناسایی و به مدد آن‌ها اندیشه سیاسی و آرمانی مستقل برای خود تعریف می‌کنند.

ایران کشوری تاریخی است که از مدنیت و شکل‌گیری حکومت در آن سده‌ها می‌گذرد. بارزترین ویژگی جغرافیایی ایران تنوع پدیده‌های طبیعی و انسانی است. تاریخ ایران نیز زیر نفوذ جغرافیا، میزبان رخداد‌های شگرفی بوده است. آنچه امروز ایران نامیده می‌شود بخشی از جغرافیای فلات ایران و تاریخ مردمان ساکن در آن است. جایگاه ایران در جنوب غرب آسیا و در همسایگی تمدن‌های کهن میان‌رودان، مصر، یونان، توران، چین و هند و مرکزیت جهان مسکون در دوران باستان، از این سرزمین به گفته زرین کوب گذرگاه حوادثی ساخته است که از تاریخ آن سی سده می‌گذرد. در این فاصله، ایران شاهد پیروزی‌ها و شکست‌ها، شادی‌ها و غم‌ها، حوادث طبیعی، ویرانی و آبادانی، جنگ‌ها و حتی دست‌اندازی بیگانگان به خاک خود بوده است. پرسش از سرآمیختگی پیدایش ایران با تنوع هویتی آن، موضوع کانونی نوشتار حاضر است.

به لحاظ سیاسی، آشنایی ایرانیان با فرهنگ و تمدن غربی و نفوذ اندیشه‌های ملی‌گرایی طلیعه ورود آنان به دوران مدرن است. این مهم با فراهم ساختن زمینه‌های شکل‌گیری مشروطیت به قوام سیاسی کشور و استقرار حکومت ملت‌پایه (nation state) مدرن در دوره نخست پهلوی انجامید. انقلاب بهمن ۵۷ با بازیابی اندیشه‌های اسلامی، تأکید بر ارزش‌های مذهب تشیع و وازنش آراء ملی‌گرایانه همراه بود. به نظر می‌رسد آنچه در دوره معاصر ایران رخ داده است، گونه‌گونی، رویارویی و کثرت آراء و اندیشه‌های ناظر به علت وجودی، بقا و به سخن دیگر شالوده‌های هویت ملی است.

از نگاه علمی نیز برخی اندیشمندان ایرانی و خارجی درباره شالوده‌های هویتی، علت وجودی و بقای ایران، دیدگاه‌های خود را بیان کرده‌اند. افزون بر اینکه بنا به اهمیت موضوع، مجله‌های تخصصی، نهادهای علمی، فرهنگی،

دانشکده‌ها و رشته‌های ایران‌شناسی در ایران و دیگر نقاط جهان پژوهش‌های دامنه‌داری انجام داده‌اند. هر یک از پژوهش‌ها به اقتضای برداشت و زمینه‌های کاری، بر عامل و یا عوامل مؤثر در شکل‌گیری هویت ایرانی انگشت می‌نهند. از آن جمله است جغرافیا، تاریخ، دین و مذهب، فرهنگ، حماسه، نمادها، نژاد و قومیت، زبان فارسی، آیین‌ها، هنر و ادبیات، ته‌دیدها، روابط اجتماعی، رهبران فرهمند و قدرت حکومت مرکزی. از این رو، در نوشتار حاضر تلاش می‌شود تا به شناخت علت و یا علل وجودی پیدایش و بقای کشور ایران و نیز میزان تأثیرگذاری هر یک از این عوامل در استمرار تاریخی آن پردازد.

شناخت علت و یا علل وجودی پیدایش و بقای ایران موضوع سه فصل آغازین کتاب است. فصل نخست تعاریف و مفاهیم، مفهوم کشور در منابع کهن ایرانی، عناصر ساختاری آن، تحولات تاریخی و عوامل مؤثر در روند پیدایش کشورها، نظریه‌های مربوط به این حوزه و عناصر مؤثر در علت وجودی و بقای کشورهای مدرن را بیان می‌کند. در فصل دوم، به نیروهای زیربنایی هویت ایرانی، اعم از سرزمین و فضای جغرافیایی ایران، قومیت، نژاد و ملیت ایرانی، ساختار فرهنگی و هویتی، تاریخ مشترک سیاسی و استمرار تاریخی حکومت، اندیشه‌های سیاسی حکومت در ایران و تکائف ملی پرداخته می‌شود. فصل سوم نیز به برشمردن عوامل روبنایی علت وجودی و بقای کشور در چند بخش مردم و آرمان مشترک سیاسی، نمادهای ملی، ساختار فضایی و کالبدی ایران، ساختار نهادی ویژه، توانمندی حکومت مرکزی و روابط بین‌المللی، رقابت قدرت‌ها و موازنه‌های ژئوپلیتیکی اختصاص یافته است. از این رو در دو فصل دوم و سوم عناصر مؤثر در پیدایش و پایداری تاریخی ایران بیان و به ترتیب بررسی شده است.

نویسندگان بر خود واجب می‌دانند که از مسئولان «دانشگاه تربیت مدرس» به دلیل پشتیبانی‌های مادی و معنوی سپاسگزاری نمایند. همچنین از مدیران و کارگزاران محترم سازمان «سَمَت»، به ویژه جناب آقای دکتر احمد احمدی ریاست محترم سازمان، جناب آقای دکتر بهلول علیجانی مدیر محترم گروه تخصصی

جغرافیا، سرکار خانم هاله معیری کارشناس محترم گروه و همچنین داوران ارجمند کتاب، قدردانی می‌شود. بی‌گمان در این کتاب نیز همچون هر اثر علمی دیگری ضعف‌ها و کاستی‌هایی ره یافته است. پیشاپیش سپاسگزار خوانندگانی هستیم که با نقد مشفقانه و نظر صائب خود ما را در رفع کاستی‌ها و بهبود اثر در ویراست‌های آتی یاری می‌نمایند. امید است کتاب حاضر مقبول نظر علاقه‌مندان، دانش‌پژوهان، و نهادهای پژوهشی فعال در حوزه معرفت جغرافیای سیاسی و شناخت ابعاد سیاسی کشور ایران قرار گیرد.

محمد رضا حافظ‌نیا

ابوالفضل کاوندی کاتب

تهران، ۱۳۹۶